

TADEUSZ PALECZNY

PRZYPADEK BRAZYLIJSKI: PROCES NARODOTWÓRCZY CZY ZJAWISKA LATYNOAMERYKANIZACJI?

Jedna z największych kontrowersji socjologicznych, związana z teoretycznymi próbami ustalenia kulturowej natury społeczeństw pluralistycznych, polega na poszukiwaniu odpowiedniego modelu procesu integracji ludzi o różnym pochodzeniu rasowym, narodowym, etnicznym — również plemiennym — wyznających różne religie, posiadających bardzo często mieszane, co najmniej podwójne kompetencje językowe, wyposażonych w niejednorodne kulturowe dziedzictwo, kultywujących różnorodne tradycje grupowe. Fenomen społeczeństwa brazylijskiego lokuje się pomiędzy modelami jednorodności obywatelskiej, gospodarczej, politycznej i ideologicznej, a schematami różnorodności wyznaniowej, językowej, rasowej, etnicznej i kulturowej. Który z tych modeli lepiej, to znaczy pełniej i bardziej adekwatnie oddaje naturę zjawisk integrujących i scalających w jedną zbiorowość populację, jaką tworzą wciąż w sporym odsetku potomkowie imigrantów europejskich, ludności rdzennej i niewolników afrykańskich o odrębnych charakterystykach kulturowych? Czy społeczeństwo brazylijskie bliższe jest krańca politycznej i gospodarczej jednorodności, językowej homogeniczności, dając się interpretować i wyjaśniać w kategoriach politycznego, cywilizacyjnego, gospodarczego systemu, czy raczej podobne jest do osobliwego „wielogłowego lewiatana”, czyli pewnej społecznej całości, cechującej się wieloma kulturowymi członami? Czy Brazylijczycy odznaczają się w miarę jednolitym rodzajem tożsamości, wyznają jednakowe zasady, przestrzegają tych samych wartości, czy raczej społeczeństwo to cechuje różnorodność, wielość odrębnych przestrzeni kulturowych, składających się w całości na niezwykle złożoną mozaikę grup rasowych, etnicznych, wyznaniowych i językowych?

Pytanie o to, czy Brazylijczycy tworzą naród i stanowią właściwą dla tej wspólnotowo-kulturowej formy integracji jednorodną zbiorowość, jest równie z gruntu nierozstrzygalne, jak kwestia, czy ludzie wywodzący się z różnych grup kulturowych są czymś w rodzaju

korporacji-zrzeszenia różnych wobec siebie i prawa obywateli państwa. Społeczeństwo brazylijskie rozwija i utrwała jeden, jak i drugi typ integracji

Do cech specyficznych i wyjątkowych, odróżniających brazylijski proces narodotwórczy od innych, podobnych pluralistycznych społeczeństw o imigracyjnym, postkolonialnym rodowodzie zaliczyć należy znacznie zaawansowane zjawisko — zakończone niemal zanikiem tego wymiaru strukturalizacji — amalgamacji rasowej. O ile komponent zróżnicowania i pochodzenia rasowego utrzymuje się wciąż w nielicznych i raczej drugorzędnych wymiarach odrębności oraz tożsamości etnicznej, o tyle nie polega on na podtrzymywaniu bądź tworzeniu konfliktów i uprzedzeń, lecz na budowaniu złożonego systemu tożsamości kulturowej nowego narodu brazylijskiego.

Do najważniejszych, tworzących niepowtarzalną obywatelsko-narodową mozaikę grup i ludzi o różnorodnym pochodzeniu rasowo-etnicznym i narodowym cech społeczeństwa brazylijskiego zaliczyć można:

1. Nakładanie się na siebie i współwystępowanie różnych modeli pluralizmu: od monizmu narodowego i etnicznego, poprzez monizm bądź dwukulturowość (transkulturowość) hybrydalną, po pluralizm zewnętrzny i wewnętrzny, dominujący w coraz większym stopniu w kształtowaniu obecnego systemu tożsamości Brazylijczyków. Mechanizmy te określić można mianem „transkulturowości”.

W brazylijskim procesie narodotwórczym odgrywały i nadal pełnią swoją rolę — ze zmiennym i nierównym natężeniem — mechanizmy wszystkich modeli stosunków interkulturowych. Do najważniejszych mechanizmów należą moim zdaniem trzy wpływy:

A/ Mieszania się ras i powstawania kategorii i zbiorowości transgranicznych, mieszanych rasowo i etnicznie: Mulatów, Metysów, *Kafuzos*.

B/ Nakładania się na siebie świadomości etnicznej i rasowej, przy zaniku i redukcji wymiaru rasowego do etnicznego, określonego faktem pochodzenia plemiennego, etnicznego bądź narodowego. Rezultatem tego procesu jest stosunkowo wczesny zanik rasizmu i dyskryminacji, spowodowanej faktem odrębności rasowej.

C/ Współwystępowania podwójnej, podzielanej, symetrycznej tożsamości etniczno-narodowej: indyobrazylijskiej, afrobrazylijskiej, polono-brazylijskiej, ukraiino-brazylijskiej czy italo-brazylijskiej. W rezultacie, dochodzi do częstych wciąż przypadków dwujęzyczności i dwukulturowości na poziomie lokalnych skupisk etnicznych. Dwukulturowość i podwójna, podzielana brazylijska tożsamość etniczno-narodowa

utrzymuje się nie tylko w rejonach wiejskich, w interiorze, ale także w wielkich, metropolitarnych społecznościach „etników” w Rio de Janeiro, São Paulo, Santos, Recife, czy Salvador.

2. Synkretyzm religijny, estetyczno-artystyczny oraz kultowo-obyczajowy. W brazylijskim procesie narodotwórczym doszło do wymieszania się i nałożenia elementów magii, wierzeń religijnych, motywów muzycznych, symboli plemiennych i narodowych, i innych elementów kulturowych, w rodzaju: tańców, potraw, stylów architektonicznych, wzorów dziedziczenia rodowego, stylów życia, i wielu innych.

3. Polimorfizm grup etniczno-rasowych oraz regionalnych wspólnot plemiennych, autochtonicznych i kulturowych. Różnorodność form organizacji grupowej wynika z rasowego, etnicznego i religijnego wielokulturowego dziedzictwa ludności Brazylii. Stąd np. w Rio de Janeiro sąsiadują ze sobą różnorodne w sensie składu rasowo-etnicznego skupiska lokalne *favelas*, zaliczane do najniższych kategorii klasowo-warstwowych, z enklawami wieżowców-apartamentowców, zarezerwowanymi dla niejednorodnej etnicznie, chociaż w większości identyfikacyjnie „białej” klasy średniej. Gdzie indziej zaś, w interiorze stanu Rio Grande do Sul, współwystępują obok siebie lokalne skupiska plemienne Indian Guarani, wiejskie wspólnoty etniczne składające się np. z potomków polskich osadników, ze zbiorowościami *gauchos*, *caboclos* czy obozowiskami brazylijskich, pozbawionych poczucia odrębności etnicznej chłopów zrzeszonych w Ruchu Chłopów bez Ziemi.

4. „Glokalizm” tożsamości etnicznej i narodowej Brazylijczyków. Jest to syndrom postaw i tożsamości, stanowiący złożony, wielowymiarowy system tożsamości globalnej z różnymi rodzajami identyfikacji węższej, lokalnej, regionalnej, w wersjach przykładowo reprezentowanych przez członków dzielnicowych, miejskich „szkół samby” Flamengo czy Botafogo bądź *gauchos* w municypalnym okręgu Dom Feliciano w Rio Grande do Sul. Identyfikacja globalna, typu brazylijskiego, narodowego, ideologiczno-obywatelskiego, opiera się na różnych elementach wspólnego wszystkim odrębnym grupom lokalno-etnicznym i kulturowo-regionalnym poczucia identyfikacji z narodem brazylijskim. Elementami tej tożsamości jest z całą pewnością język, ale już nie w sposób oczywisty jednorodna religia. Dalej, symbolami jedności brazylijskiej widocznymi w tożsamości globalnej jest np. brazylijska reprezentacja piłkarska, ale w

układach regionalno-lokalnych, osobę np. Pelego, jako bohatera narodowego, zajmuje gracz z miejscowej drużyny futbolowej.

Osobliwość brazylijskiego pluralizmu kulturowego sprowadza się do nakładania na siebie dwóch podstawowych rodzajów tożsamości kulturowej:

I. Szerokiej, globalnej, narodowej. Proces integracji narodowej przebiega w przyspieszonym tempie, gdyż różnorodne pod względem pochodzenia rasowego oraz etnicznego, przemieszane ze sobą wspólnoty kulturowe poszukują szerszego, wspólnego dla wszystkich rodzaju identyfikacji. Młode w sensie jednorodności kulturowej społeczeństwo brazylijskie jest naturalnym i atrakcyjnym dla członków różnorodnych grup rasowych, etnicznych i wyznaniowych punktem doniesienia. Hybrydalne, niepowtarzalne w swej charakterystyce rasowo-etnicznej, skupiające już ponad połowę społeczeństwa grupy kulturowe, pilnie potrzebują szerszej zasady integracji, dla legitymizacji swojej odrębności. I znajdują ją w nowym typie tożsamości narodowej. Globalizacja tożsamości kulturowej Brazylijczyków nie wyrывa ich z ich macierzystego, węższego etnicznego i rasowego środowiska, nadaje jedynie ich grupowej identyfikacji bardziej uniwersalnego, akceptowanego przez wszystkich charakteru.

II. Wąskiej, ekskluzywnej, partykularnej. Ten wymiar identyfikacji Brazylijczyków zawiera się w różnorodności regionalnych i lokalnych wspólnot rasowych i etnicznych. Obok szerszych rodzajów mieszanych kategorii kulturowych w rodzaju Mulatów, Kafuzów, *caboclo* czy *gaucho*, występują bardzo liczne lokalne skupiska plemienne Indian, przybierające subkulturowe charakterystyki wspólnoty plemiennie-rasowo-sąsiedzkie środowisk *favelas*, odrębnych religijnie i rasowo grup Afrobrazylijczyków, czy etnicznych lokalnych skupisk Brazylijczyków polskiego, ukraińskiego, włoskiego czy japońskiego pochodzenia.

Tożsamości te nakładają się i krzyżują ze sobą w toku złożonych procesów asymilacji narodowej, hybrydacji rasowej, synkretyzacji religijnej i amalgamacji etnicznej, prowadząc do utrwalania się nowego społeczeństwa wielokulturowego. Wielokulturowość ta spełnia wszystkie z podstawowych założeń teoretycznego modelu pluralizmu.

1. Społeczeństwo brazylijskie, pomimo wewnętrznych podziałów rasowych, etnicznych i religijnych, jest wewnętrznie spójne, kulturowo zintegrowane, rasowo i etnicznie przemieszane, religijnie tolerancyjne. Spójność społeczeństwa brazylijskiego nie jest tożsama z jednorodnością. Wręcz przeciwnie,

spójność ta polega na krzyżowaniu się ze sobą kilku, stosunkowo mocno nawet rozbieżnych zasad hierarchizacji i strukturalizacji. Rasa pozostaje na poziomie społeczeństwa globalnego czynnikiem bardzo mało różnicującym, w zasadzie zanikającym. Zakres amalgamacji rasowej sprawia, że dominującymi kategoriami staje się ludność mieszana, przy wciąż jednak występującym lokalnie nierównym wartościowaniu poszczególnych komponentów własnej tożsamości. Występujące w Brazylii uprzedzenia i przejawy dyskryminacji rasowej są jednak zjawiskiem rzadkim i raczej stanowią przejaw nierówności społecznych, klasowo-warstwowych. Dalej, pomimo dużych, przybierających postać dychotomii na skalach zamożności, prestiżu czy władzy dysproporcji położenia Brazylijczyków, w kraju nie występują stałe, strukturalne napięcia, prowadzące do antagonizmów i konfliktów.

2. Społeczeństwo brazylijskie jest wielokulturowe, obejmuje wiele tożsamości o odrębnych jednorodnych i mieszanych charakterystykach rasowych, etnicznych i religijnych. Różnorodne rodzaje tożsamości kulturowych utrzymywane i rozwijane są bez żadnych politycznych czy prawnych barier, napotykać co najwyżej na przeszkody o charakterze społeczno-ekonomicznym. Członkowie różnorodnych grup kulturowych mają nierównomierny dostęp do wykształcenia, w nierównym stopniu uczestniczą w podziale dochodów i władzy, ale nienaruszona zostaje zasada swobodnego rozwoju każdej grupy rasowej, etnicznej i religijnej. W Brazylii istnieje równość kulturowa, wyrażająca się w fakcie utrzymywania różnorodnych społeczności, posiadających pełne prawa do własnej odrębności. Równość i spójność społeczna nie stoi w sprzeczności z różnorodnością kulturową.

3. Wielość tożsamości kulturowych, wyraża się w wielokulturowej mozaice rasowej, etnicznej i religijnej. Pluralizm kulturowy oznacza istnienie różnorodnych tradycji, stylów życia oraz historycznych tradycji grup ludzkich. Wielokulturowość brazylijska rozwija się w trzech wymiarach:

A/ Stratyfikacji kulturowej. W płaszczyźnie rasowej oznacza nierówność położenia na skalach bogactwa, wykształcenia, władzy i prestiżu. Nierówności te nie są jednak powszechne ani dominujące, przybierając postać regionalnej, klasowo-warstwowej gradacji pomiędzy ludnością czarną i białą w rejonach ich miejsc koncentracji. Skrajne,

przeciwnie strony skali zajmują najbiedniejsi i najzamożniejsi, lecz dychotomia ta nie nakłada się w całości na kryterium podziałów rasowych. Stratyfikacja etniczna zastępuje gradację rasową w obrębie białej i mieszanej ludności Brazylii i staje się elementem pozytywnej dwukulturowości, dwujęzyczności, a nie negatywnej dyskryminacji i nierówności. Pluralizm religijny oznacza brak wyraźnej korelacji struktury etnicznej czy rasowej z podziałem na grupy wyznaniowe, chociaż niewątpliwie zależność taka ma miejsce.

B/ Regionalizacji kulturowej. Regionalizacja występuje w perspektywie społeczeństwa globalnego, w podziałach na „czarną północ” i „białe południe”, makroregionalnych i regionalnych rejonach dominacji kultur *gaúcho* czy *caboclo*, jak i w lokalnej, etnicznej, religijnej i rasowej mikroskali, w sektach religijnych, wspólnotach polonijnych w koloniach wiejskich w interiorze, favelach wielkomiejskich zasiedlanych przez ludność indiańską oraz afrobrazylijską o złożonych charakterystykach rasowych i etnicznych, w tym plemiennych.

C/ Zróżnicowaniu przestrzeni i społeczności kulturowych. Różne rodzaje węższych od brazylijskiej tożsamości narodowej lokują się poza granicami przestrzennymi, zarówno regionalnymi jak i lokalnymi. Występowanie kategorii mieszanych rasowo: Mulatów, Kafuzów czy Metysów jest rozpowszechnione w całej Brazylii, podobnie jak różne formy teologii wyzwolenia, ekskluzywizm etniczny Luzytańczyków, czy utrzymywanie więzi plemiennej ludów indiańskich.

Analiza natury społeczeństwa brazylijskiego z punktu widzenia zasad spójności, równości i wielości równorzędnych tożsamości kulturowych skłania do przyjęcia tezy, że mamy do czynienia ze złożonym, pluralistycznym społeczeństwem przybierającym formę narodu. Pojęcie „brazylijskiego narodu wielokulturowego” sprawia wrażenie paradoksu, zawierającej w sobie podstawową teoretyczną i praktyczną sprzeczność. Na gruncie znanych teorii funkcjonuje przekonanie, że naród musi być jednorodny kulturowo, wewnętrznie spójny rasowo i etnicznie. Tymczasem Brazylia dołącza do grupy tych krajów postkolonialnych i postmigracyjnych, które bardzo skutecznie rozwijają zasadę integracji narodowej na bazie pluralistycznych więzi pomiędzy różnorodnymi społecznościami rasowymi, etnicznymi i wyznaniowymi.

Czy brazylijski proces narodotwórczy, opierający się na prawach procesów asymilacji różnorodnych grup kulturowych jest wariantem uniwersalizacji kulturowej w wersji

latynoamerykanizacji? W jaki stopniu i zakresie procesy integracji społecznej i akulturacji Brazylijczyków stanowią odpowiednik amerykanizacji? W prezentowanym tekście stawiam w zasadzie pytania o zakres odpowiedniości pomiędzy brazylijskim procesem narodotwórczym, a zjawiskami globalizacji. Szczególnym wymiarem globalizacji w obrębie zachodniej półkuli są procesy amerykanizacji, a węższym sensie latynoamerykanizacji. Tworząc katalog zagadnień i problemów do rozwiązania, formułuję indeks pytań odnoszących się do specyfiki brazylijskiego procesu narodotwórczego w warunkach uniwersalizacji kulturowej i globalizacji.

Po pierwsze, rodzą się pytania o naturę procesów integracyjnych, scalających w szersze układy społeczne różnorodne komponenty, elementy składowe, głównie rasowe, etniczne, regionalne i wyznaniowe. Czy mamy do czynienia z kontynuacją europejskich wzorców integracji, czy z nowym porządkiem kulturowym, politycznym i ekonomicznym? Czy Europejczycy, w tym przypadku Iberyjczycy, wywarli dominujący wpływ na kształtowanie się społeczeństw latynoamerykańskich, w tym Brazylii? W jakim stopniu możemy mówić o odrębnej, własnej drodze rozwoju Brazylii? W jakim stopniu mamy do czynienia z jednorodną kulturą, a w jakim z wielością kultur? Czy prawomocne jest charakteryzowanie obszaru wspólnoty religii, języka, tradycji kolonialnej i wynikających z niej wartości, wspólnoty obyczajów, mianem cywilizacji? Czy istnieje specyficzna dla kultury brazylijskiej, i w szerszym sensie latynoamerykańskich, duchowość, mentalność, przejawiająca się w mistycyzmie, irracjonalizmie i dążeniu do wspólnotowości? Jak wielki wpływ na brazylijski oraz latynoamerykański „wariant” procesów integracyjnych, w tym narodotwórczych, wywierają procesy amalgamacji rasowej? Jaka w związku z tym pozycję zajmują Brazylijczycy cechujący się mieszanym pochodzeniem rasowym, zwłaszcza metysi? Jaka rolę odegrało w kształtowaniu społeczeństwa brazylijskiego państwo? Czy można mówić o instytucji państwa narodowego, czy właściwsze jest posługiwanie się pojęciem społeczeństwa obywatelskiego? Czy chrystianizacja i europeizacja są rzeczywiście najważniejszymi procesami kształtowania tożsamości Brazylijczyków i Latynoamerykanów? Czy możliwe jest zastosowanie praw modelu westernizacji, globalizacji czy amerykanizacji w odniesieniu do kultur Ameryki Łacińskiej? Czy Stany Zjednoczone narzuciły Ameryce Łacińskiej, w tym Brazylii koncepcję rozwoju „zależnego”? Czy ta koncepcja realizuje się poza gospodarką, państwem także w zakresie procesów narodotwórczych? Czy można charakteryzować relatywnie wysoce

zintegrowane społecznie i zakulturowane społeczeństwa obywatelskie Ameryki Łacińskiej w kategoriach narodów-państw czy narodów-kultur?

Porządkując zarówno postawione, jak i nie zadane pytania, wyodrębniam w tekście następujące obszary analizy:

1. Czy brazylijskie kultury rdzenne, reprezentowane przez ludy autochtoniczne, mogą aktualnie rozwijać się w kierunku społeczeństw narodowych? Czy mamy raczej do czynienia z dominacją więzi typu prenarodowego? Czy społeczeństwo brazylijskie — przy całej złożoności — przekształca się w grupę względnie homogenicznej kultury narodowej, czy raczej heterogenicznej, pluralistycznej cywilizacji? Co dzieje się w procesach narodotwórczych z lokalnymi społecznościami ludów autochtonicznych, jak również z grupami etnicznymi utworzonymi przez imigrantów europejskich i azjatyckich? Czy kultury te ulegają homogenizacji, zanikowi i redukcji tożsamości typu brazylijskiej, czy raczej wylaniają się nowe obszary więzi, charakteryzujące społeczeństwa złożone kulturowo, pluralistyczne? Czy w równym tempie i stopniu integrują się i nacjonalizują kategorie białych, jak i kolorowych Brazylijczyków?
2. Jakie mechanizmy zadecydowały o przebiegu rozwoju procesów integracyjnych w krajach Ameryki Łacińskiej, szczególnie w Brazylii? Czy można wyodrębnić jakościowo odrębne fazy tych procesów? Czy iberyzacja i chrystianizacja należą do najważniejszych procesów kształtowania tożsamości kulturowej Brazylijczyków i Latynoamerykanów? Jaką rolę w brazylijskim procesie narodotwórczym odegrały zjawiska metysażu, indygenizmu, panindianizmu, czy też panamerykanizmu?
3. Czy społeczeństwa latynoamerykańskie, zwłaszcza brazylijskie, są kontynuacją europejskich wzorców integracji, powielają występujące na starym kontynencie prawa procesów narodotwórczych? Czy wybierają i kształtują własną drogę więzi kulturowej, obywatelskiej i cywilizacyjnej? W jakim stopniu można mówić o istnieniu oryginalnych, odrębnych, wynikających z natury społeczeństw latynoamerykańskich praw procesów asymilacji?
4. Czy mamy w przypadku Brazylii do czynienia z narodem? Jeżeli tak, to w jakim zakresie i sensie? Czy zróżnicowanie rasowe, etniczne i regionalne nie stanowi istotnej bariery w przekształcaniu się złożonego, wielokulturowego, rozwarstwowanego strukturalnie społeczeństwa obywatelskiego w kulturę narodową?

Jaki jest poziom etnocentryzmu i nacjonalizmu w ideologiach i tożsamościach Brazylijczyków i Latynoamerykanów? Czy można mówić o opozycji pomiędzy europejskim monocentryzmem konserwatywnych elit politycznych i kulturowych białych mniejszości, a polimorfizmem, pluralizmem liberalnie zorientowanych mieszanych rasowo i „kolorowych” Brazyliczyków?

Wyznaczone przez cztery grupy pytań obszary analizy określają zakres studiów i badań nad naturą brazylijskiego procesu narodotwórczego i w szerszym zakresie wszystkich społeczeństw latynoamerykańskich. Tekst stanowi jedynie punkt wyjścia do określenia najważniejszych zjawisk, jakim podlegają w procesach globalizacji społeczeństwa latynoamerykańskie, w tym największe z nich, brazylijskie.